

भारतातील व्यापारी बँकांच्या निष्क्रिय मालमत्तेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. कारभारी बबनराव दिवटे

उपप्राचार्य, मा. ध. पालेशा वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे.

प्रास्ताविक :

देशाच्या आर्थिक विकासात बँकांची भूमिका महत्त्वाची असते. बँका बचतीला गती देतात. बँकांमुळे बचत करणारे आणि कर्ज देणारे एकत्र येतात. बँका देशात भांडवलाचा पुरवठा करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करतात. स्वातंत्र्योत्तरकाळात बँकांची संख्या वाढली आहे. बँक सेवा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाल्या आहेत. अनेक लोक बँकांशी जोडले गेले आहेत. पूर्वी बँका बुडण्याची भीती बँक ग्राहकांच्या मनात असायची. सध्या बँकेत होणाऱ्या गैरव्यवहारांची भीती लोकांच्या मनात निर्माण झाली आहे. त्यामुळे ठेवीदारांच्या बँकेतील ठेवींच्या सुरक्षितेबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. ठेवीदारांचा बँकांवरील विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्या ठेवी सुरक्षित ठेवणे आवश्यक आहे. बँकांना ठेवीवर व्याज द्यावे लागते. त्यासाठी कर्जाचे व्यवहार करावे लागतात. त्यातून व्याजाच्या स्वरूपात उत्पन्न मिळवावे लागते. तसेच बँकांना इतरही अनेक खर्च भागविण्यासाठी उत्पन्न मिळणे आवश्यक असते. थोडक्यात बँक ही एक व्यावसायिक संस्था असल्यामुळे बँकेला व्याजाच्या स्वरूपात उत्पन्न मिळणे आवश्यक असते. बँकेला उत्पन्न मिळाल्याशिवाय बँकेची व बँक व्यवसायाची प्रगती होत नाही. म्हणून देशातील बँक व्यवसाय सुव्यवस्थित असणे गरजेचे आहे. वित्तीय क्षेत्रात बँका हा महत्त्वाचा घटक आहे. बँक व्यवहारात व त्यांच्या विकासात अडथळा निर्माण झाला तर त्याचे अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम होण्याची शक्यता असते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१. राष्ट्रीयकृत बँकांच्या निष्क्रिय मालमत्तेत (एन.पी.ए.) झालेला बदल अभ्यासणे.
२. एन.पी.ए. चे परिणाम अभ्यासणे.
३. एन.पी.ए. कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

अभ्यासपध्दती :

सदर अभ्यासासाठी मुख्यता दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी पुस्तके, मासिके, लेख, अहवाल, इंटरनेट इत्यादीसारख्या साधनांचा वापर केला आहे. या साधनांच्या सहाय्याने मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढली आहेत.

निष्क्रिय किंवा अनुत्पादक मालमत्तेचा अर्थ :

जी मालमत्ता बँकेसाठी उत्पन्न निर्माण करणे थांबविते त्या मालमत्तेला निष्क्रिय मालमत्ता म्हणतात. नरसिंहम समितीच्या शिफारशी प्रमाणे जेव्हा एखादा कर्जदार कर्जावरील व्याज आणि मुद्दल १८० दिवसांपर्यंत थकित ठेवतो तेव्हा ते व्याज व मुद्दल निष्क्रिय मालमत्ता बनते. हे थकित कर्ज व त्यावरील व्याज ताळेबंदात येणे बाजुला दाखविले

जाते. त्यामुळे नफ्याचे प्रमाण वाढते. परंतू बँकेला प्रत्यक्षात तेवढा नफा मिळत नाही. भारतात बँकांच्या एन.पी.ए चे प्रमाण सतत वाढत आहे. ते प्रमाण ५ टक्के असावे असा रिझर्व्ह बँकेचा अंदाज आहे.

रिझर्व्ह बँकेने ३१ मार्च २००४ मध्ये निष्क्रिय मालमत्तेचे वर्गीकरण करण्यासाठी पूर्वीच्या १८० दिवसांपेवजी ९० दिवसांचा नवीन निकष ठरविला आहे. त्यानुसार अनुत्पादक मालमत्ता किंवा बुडीत कर्ज कशी ओळखायची याबाबत पुढील प्रमाणे काही नियम केले आहेत.

१. दीर्घमुदतीचे कर्ज :- बँकेने दिलेल्या दीर्घमुदतीच्या कर्जाच्या हप्त्यांवरील व्याज आणि मुद्दल जर ९० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी थकित असेल तर ती निष्क्रिय मालमत्ता समजण्यात येते.
२. अधिकर्ण सवलत व रोख कर्ज :- बँकेने खातेदाराला अधिकर्ण सवलत किंवा रोख कर्ज दिले असेल परंतू त्या खात्यावर ९० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी व्यवहार झाले नसतील तर असे कर्ज निष्क्रिय मालमत्ता समजण्यात यावी.
३. बिलांची वटवणूक :- बँकेने बिलांची वटवणूक केली असेल परंतू बिलांची रक्कम ९० दिवसांपेक्षा जास्त मुदतीकरीता येणे बाकी असेल तर असे कर्ज निष्क्रिय मालमत्ता असते.
४. शेतीसाठी दिलेले कर्ज :- जर शेतीसाठी कर्ज दिले असेल आणि त्या कर्जावरील व्याज व कर्जाचा हप्ता किंवा कर्जाची मुद्दल हे जर दोन शेती हंगामापासून थकित असेल परंतू हा थकित कालावधी दोन अर्ध वर्षांपेक्षा कमी असेल तर अशा थकित कर्जाच्या समावेश निष्क्रिय मालमत्तेत केला जातो.
५. इतर कर्जे :- या व्यतिरिक्त कोणत्याही कर्ज खात्यावरील ९० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीकरीता थकित कर्जाचा समावेश निष्क्रिय मालमत्तेत केला जातो.

भारतातील निष्क्रिय मालमत्तेचे प्रमाण :

२००८ मध्ये निर्माण झालेल्या मंदीच्या परिस्थितीचा परिणाम जगात अनेक देशातील बँकांची निष्क्रिय मालमत्ता वाढीवर झाला आहे. भारतीय बँकांवरही त्याचा विपरीत परिणाम झाला आहे. इंडिया रेटिंग अँड रिसर्च या संस्थेच्या अंदाजानुसार भारतातील बुडीत कर्ज १३ लाख कोटी रुपये आहे. निष्क्रिय मालमत्तेच्या बाबतीत भारताचा जगात पाचवा क्रमांक लागतो. पोर्तुगाल मधील बँकांची जगात सर्वात जास्त निष्क्रिय मालमत्ता आहे. भारतातही निष्क्रिय मालमत्ता सतत जास्त राहिली आहे. भारतातील स्थुल एन.पी.ए चे प्रमाण तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. १

भारतातील स्थुल एन.पी.ए. चे प्रमाण

वर्ष	स्थुल एन.पी.ए (कोटी रुपये)	एन.पी.ए चे शेकडा प्रमाण
२००१-२००२	७०८६१	१०.४
२००२-२००३	६८७१७	८.८

२००३-२००४	६४८१२	७.२
२००४-२००५	५९३७३	५.२
२००५-२००६	५१०९७	३.३
२००६-२००७	५०४८६	२.५
२००७-२००८	५६३०९	२.३
२००८-२००९	६८३२८	२.३
२००९-२०१०	८४६९८	२.४
२०१०-२०११	९७९००	२.५
२०११-२०१२	१३७०९६	२.९
२०१२-२०१३	१९३१९४	३.२
२०१३-२०१४	२०४१९५	३.८

स्रोत : dbie.rbi.org.in

तक्ता क्र. १ प्रमाणे २००१-२००२ मध्ये भारतात स्थूल एन.पी.ए. चे प्रमाण सर्वात जास्त १०.४ टक्के होते. त्यात २००७ २००८ पर्यंत सतत घट झाली आहे. त्यानंतर मात्र त्यात सतत वाढ होत जावून ते प्रमाण २०१३-२०१४ मध्ये ३.८% पर्यंत वाढले आहे. याचाच अर्थ भारतात एन.पी.ए. चे प्रमाण सतत वाढत आहे.

भारतातील बँकांची एन.पी.ए ची स्थिती :

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या अहवालानुसार सप्टेंबर २०१७ अखेर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील स्थूल एन.पी.ए ७.३४ लाख कोटी रुपये होता. तर खाजगी क्षेत्रातील बँकांचा एन.पी.ए १.०३ लाख कोटी रुपये होता. भारतातील बँकांमधील जून २०१७ अखेरचा एन.पी.ए. तक्ता क्र. २ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. २

भारतातील बँकांमधील एन.पी.ए.ची स्थिती

अ नं	बँकेचे नांव	एन.पी.ए. (कोटी. रु.)	एन.पी.ए. (शे. प्र.)	अ. नं	बँकेचे नांव	एन.पी.ए. (कोटी. रु.)	एन.पी.ए. (शे.प्र.)
१	स्टेट बँक	१,८८,०६८	९.९७	१५	आंध्र बँक	१९,४२८	१३.३३
२	पंजाब नॅशनल बँक	५७,७२१	१३.६६	१६	देना बँक	१२,९९४	१७.३७
३	बँक ऑफ इंडिया	५१,०१९	१३.०५	१७	इंडियन बँक	९,६५३	७.२१
४	आय.डी.बी.आय बँक	५०,१७३	२४.११	१८	एच.डी.एफ.सी बँक	७,२४३	१.२४
५	बँक ऑफ बडोदा	४६,१७३	११.४०	१९	विजया बँक	६,८१२	७.३०

६	आय.सी.आय.सी.आय बँक	४३,१४८	७.९९	२०	कोटक महिंद्रा बँक	३,७२७	२.५८
७	कॅनरा बँक	३७,६५८	१०.५६	२१	आय.डी.एफ.सी बँक	२,००४	४.१३
८	युनियन बँक ऑफ इंडिया	३७,२८६	१२.६३	२२	दि. फेडरल बँक	१,८६८	२.४२
९	इंडियन ऑव्हरसीज बँक	३५,४५३	२३.६०	२३	दि. साउथ इंडियन बँक	१,६९६	३.६१
१०	सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	३१,३९८	१८.२३	२४	दि. कर्नाटक बँक	१,६९१	४.३४
११	युको बँक	२५,०५४	१९.८७	२५	येस बँक	१,३६४	०.९७
१२	अॅक्सीस बँक	२२,०३१	५.०३	२६	सिटी युनियन बँक	७३५	३.०५
१३	कोर्पोरेशन बँक	२१,७१३	१५.४९	२७	धनलक्ष्मी बँक	३५४	५.६२
१४	बँक ऑफ महाराष्ट्र	१८,०४९	१८.५९	२८	डी.सी.बी बँक	२८५	१.७४

स्रोत : नीता सुधाकर वाणी राष्ट्रीयकृत बँकांमधील एन.पी.ए चे वाढते चिंताजनक प्रमाण आणि बँकांची तत्त्वे अर्थसंवाद, खंड ४, जानेवारी - मार्च २०१८.

तक्ता क्र. २ प्रमाणे सर्वात जास्त एन.पी.ए ची रक्कम ही स्टेट बँकेची १,८८, ०६८ कोटी रुपये असून त्या खालोखाल पंजाब नॅशनल बँक, बँक ऑफ इंडिया, आय.डी.बी. आय. बँक व बँक ऑफ बडोदाचा क्रम लागतो. तुलनेने खाजगी बँकांची एन.पी.ए ची रक्कम कमी आहे.

एन.पी.ए. चे प्रमाण विचारात घेतल्यास सर्वात जास्त एन.पी.ए. २४.११ टक्के हे आ.डी.बी. आय बँकेचे आहे. त्यानंतर इंडियन ओव्हरसीज बँक २३.६० टक्के, युको बँक १९.८७ टक्के, बँक ऑफ महाराष्ट्र १८.५९ टक्के, सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया १८.२३ टक्के असा क्रम लागतो. सर्वात कमी एन.पी.ए. चे प्रमाण डी.सी.बी बँकेचे १.७४ टक्के आहे. जवळ-जवळ सर्वच बँकांचे एन.पी.ए. चे प्रमाण ३ टक्यापेक्षा जास्त आहे. ही चिंताजनक बाब आहे.

निष्क्रिय मालमत्तेचे परिणाम :- निष्क्रिय मालमत्तेतील वाढीचे बँकींग व्यवहारावर पुढीलप्रमाणे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम होतात.

१. लाभतेवरिल परिणाम :- व्यापारी बँकांच्या निष्क्रिय मालमत्तेत वाढ झाल्यास बँकेच्या वसूल न झालेल्या कर्जांच्या व्यवस्थापनाचा व त्यावरील व्याजाचा खर्च बँकेला सहन करावा लागतो. मात्र निष्क्रिय मालमत्तेपासून उत्पन्न मिळत नाही. पुनर्रगुंतवणुकीसाठी बँकेला कमी रक्कम उपलब्ध होते. त्यामुळे बँकेला कमी उत्पन्न मिळते मात्र जास्त खर्च करावा लागतो. त्यामुळे बँकेची लाभता कमी होते.

२. बँकेची बाजारातील पत कमी होते :- बँकेची निष्क्रिय मालमत्ता वाढल्यास बँकेचे आर्थिक व्यवहार मंदावतात.

त्यामुळे बँकेची वित्तीय बाजारातील पत कमी होते. इतर बँका त्या बँकेची पतपत्रे वटविण्यास तयार होत नाहीत. त्यामुळे बँकेला भांडवल मिळविणे अवघड होते.

३. पुनर्व्यवहार निधी अडकून पडतो :- व्यापारी बँका कर्ज देतात. कर्जाची रक्कम हप्त्याने वसूल करतात. बँकेला मिळणारे मुद्दल व व्याज यातील काही रकमेचा उपयोग बँका पुन्हा कर्ज देण्यासाठी करतात. त्यामुळे बँकेचे कर्ज देण्याचे व्यवहार सतत चालू राहतात. त्यावर बँकेला सतत उत्पन्नही मिळते. मात्र निष्क्रिय मालमत्तेमुळे बँकेने दिलेले कर्ज परत मिळत नाही. निधी अडकून पडतो. त्यामुळे बँकेचे कर्ज देणे, कर्ज वसुली व पुनर्गुंतवणूक हे चक्र खंडित होते.

४. कर्जावरील व्याजदर कमी करणे अवघड होते :- व्यापारी बँकांना स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी कमीत कमी व्याजदराला कर्जपुरवठा करावा लागतो. निष्क्रिय मालमत्ता वाढल्यास बँकेने घेतलेल्या कर्जावर व ठेवींवर व्याज द्यावे लागते. मात्र बँकेने दिलेल्या कर्जावर व्याज मिळत नाही. मुद्दल पुनर्गुंतवणूकीसाठी उपलब्ध होत नाही. म्हणून उत्पन्न कमी मिळते. मात्र अशा कर्जावरील प्रशासकीय खर्च व व्याज यास्वरूपात खर्च करावा लागतो. बँकेचा एकूण खर्च वाढल्याने बँकेला कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करणे व स्पर्धेत टिकून राहणे अशक्य होते.

५. धोका पत्करण्याची क्षमता कमी होते :- निष्क्रिय मालमत्ता वाढल्यास बँकेची लाभता कमी होते. उत्पन्न कमी मिळते. व्याजावरील पत घसरते त्यामुळे कर्ज उपलब्ध होत नाही. भांडवल मिळविणे अशक्य होते. परिणामतः बँकांची धोका पत्करण्याची क्षमता कमी होते. त्याचा परिणाम म्हणून बँकांची स्पर्धाक्षमता कमी होते.

६. कमी गुणवत्तेच्या कर्जात वाढ होते :- निष्क्रिय मालमत्ता वाढल्यामुळे व्यापारी बँकांची स्पर्धा क्षमता कमी होते. व्यापारी बँका कर्ज परतफेडीची क्षमता नसणाऱ्या व्यक्तींना व संस्थांना कर्ज देतात. अशा कर्जात धोका असतो. असे कर्ज परतफेडीची शक्यता कमी असते. बँकेच्या कमी गुणवत्तेच्या कर्जात वाढ होते. त्यामुळे बँक बुडण्याचा धोका निर्माण होतो. थोडक्यात निष्क्रिय मालमत्तेचे बँकींग व्यवहारावर विपरीत परिणाम होत आहेत. ही अतिशय गंभीर बाब आहे. त्यावर वेळीच उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

एन.पी.ए. कमी करण्यासाठी उपाययोजना :

१९९१ व १९९८ मध्ये नरसिंहम समितीने एन.पी.ए. चे प्रमाण कमी करणे किती आवश्यक आहे हे स्पष्ट केले होते. सरकारही एन.पी.ए कमी करण्याचा गांभीर्याने विचार करीत आहे. त्यासाठी सरकारने काही उपाययोजना केली आहे. या दृष्टिकोनातून पुढील प्रमाणे उपाययोजना करता येतील.

१. सरकारने इंद्रधनुष्य योजना दिवाळखोरी कायदा २०१६ बँकींग नियमन दुरुस्ती विधेयक २०१७, बँकांचे एकत्रीकरण इत्यादीसारख्या उपाययोजना करून त्यांच्या अंमलबजावणीला सुरुवात केली आहे. या उपायांची व्याप्ती वाढवून त्यांची योग्यप्रकारे अंमलबजावणी केल्यास काही प्रमाणात बँकांवरील एन.पी.ए. चा ताण कमी होण्यास मदत होईल.

२. कर्ज बुडविण्याऱ्यांवर कडक कारवाई करण्याची गरज आहे. बँकेचे कर्ज बुडविण्याऱ्यांवर लवकरात लवकर आरोप सिध्द करून त्याला शिक्षा झाली पाहिजे. म्हणजे कर्ज बुडविण्याचे प्रमाण कमी होईल.

३. अनेक लोक वेगवेगळ्या हेतूने कर्ज घेतात. परंतू त्यासाठी त्याचा वापर करीत नाहीत. म्हणून कर्मचारी व अधिकाऱ्यांनी कर्तव्यनिष्ठ भावनेने कर्जदाराची चौकशी केली पाहिजे. योग्य कर्जदाराला आवश्यक तेवढीच रक्कम कर्ज म्हणून दिली पाहिजे.

४. व्यापारी बँकांच्या ताळेबंदाची तपासणी रिझर्व्ह बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी वेळोवेळी केली पाहिजे. तसेच वर्षात दोन ते तीन वेळा अशा प्रकारची तपासणी करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करावी.

५. बँकेचा एन.पी.ए. वाढण्याचे मुळ कारण कर्जाची परतफेड होत नाही हे आहे. त्याचा संबंध मानवी नितीमुल्य घसरण्याशी आहे. त्यातूनच अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. यासाठी मानवी नैतिकता सुधारण्यासाठीही प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

➤ निष्कर्ष :

१. भारतात २००१-२००२ पासून २००७-२००८ पर्यंत एन.पी.ए. चे प्रमाण सतत कमी होत गेले. त्यानंतर ते स्थिर झाले २००९-२०१० नंतर यात सतत वाढ होत गेली.

२. खाजगी क्षेत्रातील बँकांपेक्षा सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये एन.पी.ए. चे प्रमाण जास्त आहे.

३. अनेक सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची इतर बँकांच्या तुलनेत एन.पी.ए. ची रक्कम कमी असली तरी त्यांनी दिलेल्या कर्जाच्या तुलनेत वसुलीचे प्रमाण कमी असल्याने एन.पी.ए. चे प्रमाण इतर बँकांच्या तुलनेत जास्त आहे ही चिंताजनक बाब आहे.

४. सरकारकडून बँकांचा एन.पी.ए. कमी करण्यासाठी जी उपाययोजना केली जात आहे त्याची व्याप्ती वाढवून कठोरपणे अंमलबजावणी होण्याची गरज आहे. तसेच बँकांनाही यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

५. बँक व्यवहारातील घोट्याळे व कर्जाची परतफेड न करणे यातून एन.पी.ए. वाढतो. याचाच अर्थ एन.पी.ए. मधील वाढ ही मानवी निती मुल्यात झालेल्या घसरणीचे प्रतिक आहे.

➤ संदर्भ :

1. G.Vijayaragavan Iyengae,(2009), *Introduction to Banking*. New Delhi, Excel Books, A-45, Naraina Phase - I
2. Valasamma, Non Performaing Assets - *A Mean to Banking Industry* – Southern Economist Jan-2004.
3. Sing Vivek Rajbhadur, *A study of Non-Performing Assets of Commercial Banks and Its recovery in India*. Annual Research Journal of Scms, Pune, Vol. 4 March 2016.
४. नीता वाणी, *राष्ट्रीयीकृत बँकांमधील एन.पी.ए. चे वाढते चिंताजनक प्रमाण आणि बँकांची तत्त्वे* ; अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद खंड - ४१, जानेवारी - मार्च २०१८
५. दिवटे के.बी. (२०१६) *आधुनिक बँक व्यवसाय आणि पध्दती*. जळगांव, प्रशांत पब्लिकेशन्स.
6. R.B.I Report.